

את העיקרון השני גילה וייל: אף שחומר המסורה שבידינו איננו רב, בכמה מקומות יש חפיפה בפסוקי המקרא בין כתבי-יד. התברר כי קטעי החפיפה זהים בנוסחם, ומכאן שלפנינו חיבור ערוך בעל נוסח קבוע.⁴ למי שרגיל במסורה הטברנית יש פה הפתעה גדולה, שהרי דרכה של המסורה הטברנית לבוא הערות הערות, ומה שנמסר בכתבי-יד אחד במקום פלוני במקרא יבוא בכתבי-יד שני במקום אחר ובכתבי-יד שלישי לא יבוא כלל! אין שני כתבי-יד טברניים של המקרא שהמסורה שבהם זהה בכל מקום (ראה ייבין, מסורה לנביאים, עמ' 112). אבל דווקא למי שאינו רגיל במסורה הטברנית, יישמע הדבר טבעי: המסורה הבבלית היא חיבור בעל נוסח קבוע ולא אוסף הערות שאין לו התחלה ואין לו סוף.

העיקרון השלישי הוא פשוט למדי, וההסבר היחיד לכך שלא עמדו עליו עד כה (ככל הידוע לי) הוא מיעוט העיסוק במסורה של בבל: כל הערת מסורה תובא לפסוק הראשון הנזכר בה! זאת כמוכר בניגוד למסורה הטברנית, שבה יכולה ההערה להימסר לכל פסוק ופסוק הכלול בה.

2. הקשר ההגיוני בין שלושת עקרונות היסוד

שלושת עקרונות היסוד קשורים זה בזה. בחינת הקשר ההגיוני ביניהם מורה על קשר של תלות לוגית. אפרט את דבריי:

עקרון הפסוק הראשון קובע במידה רבה את מבנהו של חיבור המסורה הבבלית. אם כל הערה מובאת לפסוק הראשון הכלול בה, אפשר לצפות שרוב הערות המסורה ירוכזו בחלקים הראשונים של המקרא: הרבה מהן בספר בראשית, קצת פחות בשמות וכך הלאה, עד שבספר דברי הימים (שהוא בסוף התנ"ך לפי נוסח בבל) יבואו הערות מסורה בודדות השייכות לספר הזה בלבד. יתר על כן: ככל שהערת המסורה גדולה יותר ומחזיקה פסוקים רבים יותר, כך גדלה ההסתברות שהיא תבוא בתחילת המקרא. ואכן בקטעי המסורה השייכים לתחילת ספר בראשית באות שתי הערות מסורה ארוכות הסוקרות תופעה מקיפה במקרא כולו (מילים שכתובין לעולם חסר ומילים הנכתבות בה"א ולא בחי"ת), ועוד כמה הערות כוללות קצרות יותר (כגון מילים המסתיימות בחולם ה"א ומילים יחידאיות מטיפוס וְקָטְלוּ). אין בידינו כתבי-יד של המסורה הבבלית לחמשת הפרקים הראשונים בתורה (פרט לשבעה

4. וייל עמד על עיקרון זה כשברק מקרה אחד של חפיפה בספר שמות (וייל, מסורה בבליה 1, עמ' 76), ובבדיקה שלי נתאמת העיקרון בכל שבעת המקומות שיש בהם חפיפה בין כתבי-יד של המסורה (החפיפות האלה מפורטות להלן, עמ' 312). בספרי נביאים הצביע ייבין (מסורה לנביאים, עמ' 123) על קרבה עד כדי זהות בין הערות המסורה בכתבי-יד מסוים שבו מסורה בלבד ובין הערות המסורה לאותו הקטע הבאות בשולי מצותף של המקרא. נראה אפוא שהקביעה שחיבור המסורה הבבלית היה בעל נוסח קבוע נכונה גם בספרי הנביאים, ואפשר שהיא נכונה גם בספרי הכתובים.

פרק שלישי

עקרונות היסוד של 'מנגנון' המסורה הבבלית

1. שלושת עקרונות היסוד

למסורה הבבלית מנגנון מסורה מיוחד, הכולל מונחים מיוחדים ודרכי תיאור מיוחדות. גם כאשר אין מחלוקת בין אסכולת בבל לאסכולת טבריה בכתבת נוסח המקרא ובקריאתו, המסורות נבדלות זו מזו בסגנון התיאור ובאופן התיאור. כדי להבין את מנגנון המסורה הבבלית אל נכון יש לעמוד על עקרונות היסוד שלו ולהבין את הקשרים ביניהם, ומתוך כך לעמוד גם על מאפיינים אחרים של דרכי התיאור. שלושה עקרונות יסוד קובעים את אופייה של המסורה הבבלית ומבדילים אותה מאחותה הטברנית:

ראשית, שלא כמסורה הטברנית, הנכתבת בשולי מצותף של המקרא בהערות מסורה קטנה ומסורה גדולה, המסורה הבבלית נכתבת בדרך כלל כחיבור בפני עצמו הכתוב על סדר המקרא, תוך ציון ראשי הפסוקים (כלומר המילה הראשונה של כל פסוק חדש). אמנם פה ושם מצויות הערות מסורה גם בשולי מצותפי המקרא הבבליים, אולם ברוב כתבי-היד הבבליים של התורה אין מסורה כלל, או שיש בהם רק הערות מסורה בודדות.¹ וחלק מהן עוסקות בתרגום אונקלוס.² העובדה שדרך המסירה העיקרית של חומר המסורה היא כחיבור עצמאי ברורה לפחות ביחס לספרי התורה.³ קטעים מחיבור המסורה הבבלית לתורה נמצאו בגניזה הקהירית ובספריית לנינגרד, והם הבסיס העיקרי למחקר זה.

1. לדוגמה: מביין כתבי-היד שסוקר ייבין בספרו (עמ' 99-194) יש עשרה כתבי-יד של התורה בניקוד בבלי פשוט מסוג 'בבלי עתיק' שאין בהם הערות מסורה לעומת ארבעה שיש בהם הערות מסורה (בדרך כלל הערות בודדות). שיעור דומה של כתבי-יד בעלי הערות מסורה יש גם בכתבי-היד של ספרי נביאים בניקוד פשוט מסוג 'בבלי עתיק' שנסקרים שם, וכן גם בכתבי-היד של המקרא בניקוד מורכב עתיק.
 2. על הסוגים השונים של הניקוד הבבלי ראה ייבין, עמ' 54-98.
 3. בחלק מכתבי-היד המחזיקים מסורה בבליה המסורה עוסקת במקרא בלבד, בכתבי-יד אחרים היא עוסקת בתרגום בלבד, ובאחרים - במקרא ובתרגום. היחס בין שלושת הסוגים האלה טעון בדיקה.
 4. לא כך הדבר בספרי כתובים: לא נמצאו קטעי מסורה נפרדת לספרי כתובים, וכנגד זה יש כתבי-יד של כתובים שבהם הערות רבות של מסורה בבליה. ראה ייבין, מסורה לנביאים, עמ' 113. כאשר לספרי נביאים ראה להלן בהערה 4.
- המסורה הבבלית לתורה נחשבת לפעמים לחיבור נפרד מן המסורה לנביאים ולכתובים. ראייה לכך עולה מהערות מסורה ב'סגנון המוציא'. ראה להלן בפרק השביעי, סעיף 4.2. ראייה הפוכה עולה מקיומן של הפניות מן התורה לנ"ך. ראה להלן בפרק החמישי, סעיף 1.2.2.

פסוקים בפרק ג), ואפשר להניח כי המסורה הבבלית שנמסרה לפרקים האלה הייתה מרובה מאוד בכמותה, וכללה רשימות מסורה מקיפות עוד יותר. אפשר שחשיפת עקרון הפסוק הראשון תוביל לגילויים ולזיהויים של כתבי־יד המחזיקים הערות ארוכות כאלה.⁵

משנתקבל עקרון הפסוק הראשון שוב אי־אפשר לכתוב את חיבור המסורה במקום המצומצם והאחיד בגודלו שבשולי מצחף של המקרא. והלוא בתחילת ספר בראשית החומר רב ביותר והוא כולל רשימות המקיפות את כל המקרא, וככל שמתקדמים במקרא יש פחות ופחות חומר. לעומת זאת, בחיבור הנכתב לעצמו אין כל מניעה להביא את כל החומר כסדרו, בלא מגבלות מקום. אפשר שלא מקרית היא העובדה שקטעי חיבור המסורה הבבלית הנכתב בפני עצמו שייכים רובם לתורה ומיעוטם לנביאים, ואילו לספרי כתובים לא נמצאה מסורה כחיבור עצמאי, אלא רק בשולי המקרא (ייבין, מסורה לנביאים, עמ' 112–113): כמות החומר בספרי הכתובים מועטת, ואפשר לשבצו בגליון.

גם עקרון הנוסח הקבוע של חיבור המסורה אינו מאפשר לכתוב את המסורה בשולי הגליון, שהרי כל כתבי־יד שונה ממשנהו בחלוקת טקסט המקרא לעמודים. אי־אפשר לשמור על העיקרון שבכל עמוד תבואנה הערות מסורה השייכות לאותו העמוד, ועם זאת לשמור על המבנה הקבוע של העמוד ועל כמות שווה של חומר מסורה בכל עמוד. מסרני בבל ביקשו לשמור על נוסח קבוע של חיבור המסורה ועל הבאת כל הערה לצד הפסוק הראשון שנוצר בה, ומשום כך נאלצו לכתוב את המסורה כחיבור בפני עצמו.⁶

אפשר לנסח את הדברים גם ניסוח הפוך – מנקודת המבט הטברנית: משהוחלט בטבריה לכתוב את הערות המסורה בשולי מצחף המקרא במתכונת קבועה של מסורה גדולה וקטנה, שוב לא ניתן היה לשמור על נוסח קבוע של חיבור המסורה או על מקום קבוע להערות המסורה: ממדיו של מצחף המקרא מכתבים את כמות הערות המסורה הגדולה שתובא בו, והמסורה הזאת חייבת להתאים לפסוקים הכלולים בכל עמוד ועמוד, כפי שנודמנו בכתובתו של סופר המצחף. על המסרן הוטל לבחור מתוך מכלול הערות המסורה את ההערות המתאימות לכל עמוד, לפי

5. בשל אורכן של ההערות ובשל קיטועם של דפי הגניזה קשה לפעמים לזהות את הפסוק שהובאו אליו. לדוגמה: כ"י מסו מביא לקט של הערות מן המסורה הבבלית. לדברי ייבין, שני דפיו הראשונים מחזיקים הערות מסורה לבר' יא, יח – יד, ב ובשלישי רשימות של שמות מורכבים. לפי עקרון הפסוק הראשון אפשר לשער שרשימת השמות המורכבים נמסרה לשם מלכי צדק (בר' יד, יח), שהוא הראשון ברשימת השמות הערוכה על סדר המקרא. ואם כך, הרצף של שלושת הדפים מובן.

6. לדעת ברויאר (במכתבו אליי) העיקרון היסודי של המסורה הבבלית הוא הרצון לרכז את כל חומר המסורה במסגרת חיבור אחד. בחיבור הזה הסדר הטבעי של הערות המסורה הוא על פי עקרון הפסוק הראשון.

טעמו ולפי מגבלות המקום. חומר מסורה שלא נמצא לו מקום בעמוד יכול המסרן לכתבו בעמוד אחר, ליד אחד מן הפסוקים הנוכרים בהערות המסורה. אפשר להבחין בתהליך כזה של כתיבת המסורה בכתב ארם צובה למשל: מפעם לפעם נמצאת בו 'משבצת מסורה' ריקה (בראש אחד הטורים או בתחתיתו), המעידה כי המסרן אינו כותב את המסורה בצורה רצופה, אלא כותב והולך הערות מסורה במקומות שונים במקרא. תוצאתה של דרך כתיבה זו: בכל מצחף של המקרא סודר חומר המסורה בדרך ייחודית, ואפילו כתבי־יד שיצאו מתחת ידי מסרן אחד אינם זהים זה לזה בהערות המסורה המובאות בהם.

3. הערכת גודלו של חיבור המסורה הבבלית לתורה

לאור מה שנתברר לנו על נוסחו הקבוע של חיבור המסורה הבבלית ועל עקרונות סידורו, ננסה להעריך את היקפו של החיבור הזה. לצורך כך אציג כאן בדיקות מדגמיות בשניים מכתבי־היד של החיבור.

3.1 הערכה על פי כתבי־יד מסו

כ"י מסו הוא הגדול והחשוב מכתבי־היד של המסורה הבבלית שנשתמרו. מספר הדפים שנשתמרו ממנו – שמונה־עשר – גדול בהרבה ממה שנשתמר מכתבי־היד האחרים (מכ"י מסו נשתיירו שישה דפים, מכ"י מסו – ארבעה, ומיתר כתבי־היד נשתמרו בין דף אחד לשלושה דפים). זאת ועוד: דפיו של מסו 11 גדולים, בכל עמוד 28 שורות ובכל שורה 60–75 סימנים (אותיות, רווחים וסימני הפסק). תבניתם של שאר כתבי־היד קטנה יותר. כך, למשל, עמוד אחד של כ"י מסו 11 (6 ע"ב) מחזיק את כל הכתוב בשני עמודים מכ"י מסו 15 (1 ע"א–ע"ב), ועוד נוספו בו כמה הערות מסורה בהתחלה ובסוף.

בכתב־היד נשתמרו חלקים מן המסורה לכל ספרי התורה. בדיקת מספר הפסוקים שמסורתם באה בכל דף מצביעה באופן ברור על כך שכמות המסורה הולכת ופוחתת לאורך התורה. בספר בראשית באה בכל עמוד בממוצע המסורה של 21.2 פסוקים (ובסך הכול 127 פסוקים בשישה דפים); בשמות – 28.5 (57 פסוקים בשני דפים); בויקרא – 55 (110 פסוקים בשני דפים); במדבר ובדברים 61.4 (491 פסוקים בשמונה דפים).⁷

אם ניקח את כתב־היד כולו כמדגם מייצג, נוכל להעריך את היקפו של חיבור

7. מובן שאם בוחנים כל דף בנפרד, תימצאנה תנודות לכאן ולכאן. שמונת הדפים האחרונים בכתב־היד מחזיקים קטע רצוף מסוף במדבר ותחילת דברים. הממוצע בספר במדבר הוא 67.2 פסוקים לדף (215 פסוקים ב־3.2 דפים, ובהם פסוקי המסעות שבפרשת מסעי), ובדברים 57.5 פסוקים לדף (276 פסוקים ב־4.8 דפים).

המסורה הבבליית לתורה. ב־18 דפיו של כתב־היד באה המסורה של 785 פסוקים מן התורה, שהם 13.4% מכלל 5845 פסוקי התורה. ומכאן שחיבור המסורה החזיק 134 דפים בתבנית מס' 110, או כ־500,000 סימנים.⁸

3.2 הערכה על פי כתב־יד מס'

הערכה נוספת של היקף החיבור יכולה להיעשות על פי כ"י מס'. בראש הדף הראשון שנשתמר מכתב־היד הזה בא מספר הקונטרס י"ח, ומכאן שקדמו לו שבעה־עשר קונטרסים. מן הסתם החזיק כל קונטרס עשרה דפים, כמקובל במצחפים בני התקופה.⁹ נמצא שחיבור המסורה הבבליית לתורה שבכ"י מס' נחלק לשניים: בחלק הראשון היו 170 דפים, ונכתבה בו המסורה מתחילת התורה ועד שמ' טז, כח, כלומר מסורה של 1986 פסוקים מן התורה. ואילו החלק השני החזיק את המסורה משמ' טז, כט ואילך, ובאה בו המסורה ל־3859 פסוקים, כפליים לערך מבחלק הראשון. אולם כפי מה שראינו, המסורה לחלקיה האחרונים של התורה פחותה מזו שלחלקיה הראשונים. בהערכה גסה אפשר להניח כי חומר המסורה הממוצע לפסוק בחלק השני הוא כמחצית מזה שבחלק הראשון, ואם כן תחילת הקונטרס הי"ח היא בערך אמצעיתו של החיבור. כלומר, יש להניח כי כתב־היד החזיק כ־340 דף.

בכ"י מס' 22–23 שורות בעמוד, ובכל שורה 40–45 סימנים. לפיכך מתקבל כי מספר הסימנים הכולל בחיבור הוא כ־640,000.¹⁰ הערכה זו קרובה למדי להערכה שהתקבלה מבידוק מס' 110, בהתחשב במרווח הטעות הצפוי בהערכות מסוג זה.

לשם השוואה: היקפן של הערות המסורה הגדולה לתורה בכתר ארם צובה הוא כ־100,000 סימנים, ובכ"י ל כ־150,000 סימנים.¹¹ היקף המסורה הבבליית לתורה גדול אפוא בערך פי ארבעה מהיקף המסורה הגדולה בכתב־היד הטברניי האלה. אולם יש לזכור כי הערות מסורה רבות המתייחסות לתורה באות בכתב־היד הטברניי בספרי נביאים וכתובים. כמו כן לא התחשבתי בהשוואה זו במנגנון המסורה הקטנה, המוסר מידע רב בקיצור נמרץ בשל צמידותו לטקסט המקראי.¹²

8. הערכה זו מתקבלת מפעולת כפל זו: 68 סימנים בשורה בממוצע \times 28 שורות בעמוד \times 2 עמודים לדף \times 134 דפים.

9. ראה בית־אריה, קודיקולוגיה, עמ' 44, 48; גלצר, מלאכת הספר, עמ' 199.

10. הערכה זו מתקבלת מפעולת כפל זו: 42 סימנים בשורה בממוצע \times 22.5 שורות בעמוד \times 2 עמודים לדף \times 340 דפים.

11. הערכה כללית זאת מבוססת על ההערכה (על יסוד ספירה במדגם לא גדול) כי במסורה הגדולה של הכתר כ־400 סימנים בעמוד, ובכ"י ל כ־600 סימנים בעמוד. התורה נכתבה בכתר ב־123 דפים (שהם 246 עמודים) – ראה עופר, קאסוטו, עמ' 282. בכ"י ל נכתבה התורה ב־119 דפים (238 עמודים).

12. השווה, למשל, את הערת המסורה הקטנה הנפוצה ביותר 'ל' להערה של המסורה הבבליית מסוג 'עשחתה דק' (בר' ו, יב).

4. מאפיינים נוספים

אסקור עתה עוד מאפיינים של המסורה הבבליית, ואצביע על הקשר בינם ובין שלושת עקרונות היסוד של המסורה הבבליית שנמנו לעיל.

4.1 ההפניות

תופעה חשובה האופיינית למסורה של בבל היא ההפניות להערות מסורה באות במקום אחר. קיומן של הפניות הגיוני יותר כאשר החיבור הוא בעל נוסח קבוע, ואז יכול כל מעתיק להעתיק את ההפניות בעת העתקת החיבור. אם באה הפניה במסורה הטברנית, הרי היא מעשה חד־פעמי של מסרן כתב־היד שבו נכתבה. כרבים מכתב־היד הטברנייים העתיקים (כגון א, ל, ב, ק) אין כלל הפניות.¹³

בקטעי המסורה הבבליית לתורה במהדורותי באות כארבעים הפניות למקומות אחרים בתורה או בנ"ך. ההפניות לתורה הן לפי פרשת השבוע. לדוגמה: בבר' ו, יח נאמר 'וְהִקְמַתִּי ר"פ וְהִקְמַתִּי כַת', וכול' מסר באם בחקתי' (כלומר, פירוט הכתיבים השונים של המילה וְהִקְמַתִּי בא בהערת מסורה בפרשת בחוקותי). ההפניה היא לוי' כו, ט, שהוא המקום הראשון בתורה שהכתיב בו הוא והקמתי, ועל כן נמסרה בו ההערה המונה שישה מלאים יו"ד ושלושה מלאים יו"ד ווי"ו. ממצא מעניין הוא שברוב המקרים של ההפניות לתורה אפשר למצוא בכ"י ל¹⁴ את ההערה שהמסורה מפנה אליה במקום שאליו היא מפנה. בתופעת ההפניות אעסוק בפירוט להלן בפרק החמישי.

4.2 הערות 'מקומיות'

הערה המתייחסת לתיבה בודדת במקרא ולא למקרא כולו או לחלקו – תיקרא 'הערה מקומית'. הכוונה היא, למשל, להערה המוסרת על תיבה מסוימת 'מלא' או 'חסר'. אין ההגדרה כוללת הערה על מילה יחידאית, כגון 'ל' (או 'דק' במסורה הבבליית), 'ל' מל' (או 'של' בע' במסורה הבבליית), שהרי הערות כאלה מתייחסות למקרא כולו וקובעות שהתיבה הנדונה היא מיוחדת במקרא.

הערות מקומיות שכיחות למדי במסורה הבבליית. למשל: 'תְּבִיאֵי שֵׁל' (מס' 110 בר' ו, יט), 'הַפְּפַת חֶסֶד' (מס' 60 במ' ד, ז), 'שְׁמַע חֶסֶד' (מס' 110 דב' א, טז). לעומת זאת, ברוב כתב־היד בניקוד טברני הן נדירות מאוד.¹⁴ ההסבר פשוט: אין כל משמעות

13. בכ"י ש10 באות הפניות מסוג מיוחד, והן נדונות להלן בפרק החמישי, סעיף 3.3.

14. הערות מקומיות על כתיב מלא וחסר מצויות במידה מסוימת בכתב־יד בניקוד טברני מורחב. הערות רבות מסוג זה באות בכ"י ריכלין 3, וכן הן מצויות במידה מועטת יותר בכתב־היד וטיקן אורבנטי 2, דה־רוסי 2 ודה־רוסי 668 (תורה לפרופ' מ' כהן, שהעירני על התופעה). במקרים רבים נראה כי המסרן רשם את הערת המסורה מן הסוג הזה בעת שבא לתקן בגוף כתב־היד כתיב שאינו מתאים למסורה.

להצמדת הערה מקומית אל התיבה בטקסט, והלוא הכתיב המלא או החסר ניכר מן התיבה עצמה, ומה טעם לחזור ולכתוב זאת לצדה? כנגד זה בחיבור מסורה עצמאי יש משמעות להערה מקומית, שהרי היא באה ללמד על דרך כתיבתה של התיבה במצחפי המקרא.¹⁵

נראה שגם בכתבי-היד הבבליים של המקרא אין הערות מקומיות (כגון 'של' ו'חס') הבאות בצמוד לתיבות המקרא.¹⁶ הערות כאלה באות רק במסורה הנכתבת כחיבור בפני עצמו. בכתבי-יד בבליים של המקרא באות בצמוד לתיבות המקרא הערות כגון 'דק ושל', 'של' בע', 'כול' של', שהן הערות המתייחסות למקרא כולו.

4.3 ציון הפסוק שאליו נמסרה הערת המסורה

הערה מקומית נבדלת מהערה המתייחסת למקרא כולו גם מבחינת דרך ציון הפסוקים. הערה מקומית אינה כוללת בדרך כלל מילת רמו לפסוק, וזיהוי המילה במקרא מבוסס על מקומה בתוך חיבור המסורה, שבו מצוינים ראשי הפסוקים. הנה, למשל, רצף של הערות מסורה מכ"י מס' 111: 'מהעוף ר"פ [בר' ו, כ]; מהעוף דק ושל', וכול' מן העוף; [...]; יבאו חס'; להחיות של'; ואתה ר"פ [בר' ו, כא]. ציון ראש הפסוק מלמד על כל הערות המסורה שאחריו (עד הציון הבא של ראש הפסוק) שהן מתייחסות לאותו הפסוק. בדוגמה שהבאתי התיבות יבאו, להחיות הן בבר' ו, כ. שונה הדבר בהערות מסורה מפרטת. כאשר בא פירוט של שני פסוקים או יותר שנמנו בכותרת הערת המסורה, אין הפסוק שהמסורה אליו נבדל מיתר הפסוקים, והוא מצוין באמצעות מילות רמו בדיוק כמו שאר הפסוקים. קביעה זו נכונה לגבי המסורה הטברנית, שבה יכולה הערת המסורה להיכתב ליד כל אחד מן הפסוקים הכלולים בה, אולם היא נכונה גם לגבי המסורה הבבלית, שבה הפסוק שהערת המסורה נמסרה אליו הוא ברוב המקרים הפסוק הראשון ברשימה (לפי עקרון הפסוק הראשון המתקיים במסורה הבבלית).¹⁷

מקרה ביניים הוא כאשר הדבר שהמסורה מצביעה עליו יחידאי במקרא, כלומר הוא בא רק בפסוק שהמסורה נמסרה אליו. הכוונה למילים יחידאיות במקרא, למילים שכתובן (המלא או החסר) בפסוק מסוים הוא יחיד במקרא, לצירוף של כמה

15. לכאורה יש חריג לכלל הזה בהערות טברניות כגון 'ל' ומל' או 'ג' וחס'. שני חלקים להערה כזאת: החלק הראשון מוסר מניין המתייחס לצורת הקרי במקרא כולו, ואילו החלק השני נראה כהערה מקומית המתארת את הכתיב במקום זה (או בשלושת המקומות שנמנו). אולם החריג הוא למעשה מדומה, שהרי אם המילה יחידאית, הרי תיאור הכתיב שלה הוא למעשה תיאור הכתיב של הצורה במקרא כולו (וכל שכן במקרה שיש כמה חסרים או כמה מלאים).

16. בדקתי אצל ייבין, אוסף, כרך ה בכתבי-היד שיש בהם מסורה כזאת.

17. בניגוד לנאמר פה, בא לפעמים בהערת המסורה המונח הכא (או דהכא), שמשמעו 'הפסוק או הפסוקים שהמסורה נמסרה אליהם'. להלן בסעיף 4.4.2 נדונים המונח הזה והמקרים שהוא משמש בהם.

מילים שהוא יחידאי (ונבדל בפרט מסוים מביטויים אחרים הקרובים לו) וכדומה. מצד אחד, הערה כזאת כוללת רק את הפסוק האחד, הנוכחי, בדיוק כמו הערה מקומית; מצד שני, הרי הערת המסורה מתייחסת למקרא כולו ומוסרת על תופעה יחידאית במקרא בהשוואה לשכיח במקרא, ומבחינה זאת היא דומה להערת מסורה מפרטת (אלא שהפירוט כולל רק פסוק אחד ולא יותר).

ברוב המקרים נוהגת המסורה הבבליית בהערת מסורה כזאת כמו בהערת מסורה מקומית, ואין היא כוללת סימן זיהוי לפסוק הנדון. למשל: 'מהעוף דק ושל', וכול' מן העוף' (מס' 111 בר' ו, כ, צוטט לעיל); 'את בניו ואת ביתו דק' (מס' בר' יח, ט); 'לעשות [צדקה ו]משפט דק' (שם); 'ותגרמה חס' בע' (מס' בר' י, ג); 'וישקפו חס' בע' (מס' בר' יח, טז); 'וביניך של' בע' (מס' בר' טז, ה).

אולם יש שהמסורה נוהגת בפסוק יחיד כזה כבהערת מסורה מפרטת, ומצרפת לביטוי הנדון מילת זיהוי הקושרת אותו לפסוק שהמסורה נמסרה אליו, כגון 'שם וְחָס וַיִּפֹּת דְּבַעְצָם – דִּק' (מס' 111 בר' ז, ג); 'בְּעוֹף בְּפִתְחָהּ דּוּאֵת כָּל נֶפֶשׁ – בְּסִיפֵי מוֹג' ודִּק' (מס' בר' ט, י).¹⁸

הרמיזה לפסוק הנדון נראית תוספת יתרה ותמוהה, ולכאורה אפשר להסיק ממנה כי הערת המסורה נאמרה תחילה שלא בצמוד לפסוק הנדון, ורק אחר כך סודרה בצמוד לו. אולם אין בכך הכרח: הערות המסורה האלה דומות להערות של מסורה מפרטת הכוללות רמיזה לפסוק שאליו נמסרו.

4.4 מונחים הקשורים לדרך הסידור של ההערות

אסקור את שימושם והיקריותיהם של המונחים הדין (=זה), אינון (=אלה), הכא (=כאן), הרומזים לפסוק או לפסוקים שאליהם נמסרה הערת המסורה. מונחים אלה

18. הרי רשימת המקרים האלה במסורה הבבליית לתורה שבמהדורות:

מס' 111 בר' י, יא: 'רחובות דמן הארץ רחבת כת', ושאר רחבות כת'.

מס' 111 שמ' לב, יח: 'אין דויאמר כל חד חדא אפסוקי'.

מס' 111 שמ' לג, ו: 'חורב דויתנצלו של' בע'.

מס' 111 וי' יג, כב: 'צגע הוא דואם פשה דשחין – דק'.

מס' 40 וי' כג, כח: 'יכל מלאכה דאך בעשור []...'

מס' 40 במ' ד, יב: '[וכ]סו אותם דולקחו בתורא דק'.

מס' 40 במ' ד, יט: 'על עבדתו ואל משאו דוואת עשו – דק'.

מס' 40 במ' ד, כג: 'עדר דנשא בתר' דק בכול'.

מס' 111 במ' לא, כח: 'מחמש המאות דוהרמת באור'.

מס' 111 במ' לב, א: 'לבני ראובן ולבני גד דומקנה רב – דקדים בני ראובן לבני גד באור'.

מס' 111 במ' לב, כז: 'חלוץ צבא דועבדיך בכול'.

מס' 111 דב' ב, לד: 'יהנשים ונתפך דונלכד דק'.

מס' 111 דב' ז, ה: 'צאשירקם דכי אם כה כת' בע'.

מיוחדים למסורה הבבליית, משום שהם אופייניים לחיבור מסורה סדור, שלכל אחת מהערותיו יש מקום מוגדר וקבוע.

4.4.1 'הדין', 'אינון'

110 מס' בר' י' ג: 'ותגְרָמָה הדין [שם] ודומ' [דה"א א, ו] דק בגברי'.
 70 (ובדומה 110 מס') בר' י' ז: 'וסבְתָא ב' דק - הדין [שם] ודומהו [דה"א א, ט].
 70 (ובדומה 110 מס') בר' י' ז: 'וסבְתָא ב' דק - הדין דאוריית' [שם] ודומ' דרב ימים [דה"א א, ט].
 110 מס' בר' י' ז: 'רְעָמָה [שם] אָשור [בר' י, כב] דְקָלָה [בר' י, כז] - אינון ודומ' [דה"א א, ט, יז, כא] דיגשא'.
 110 מס' שם' כה, כח: 'וְיָהוּי הַכְּרָכִים פְּרָשִׁי כְּנָפִים ב' דק - הדין [שם' לו, ט] ורב' ימ' [דה"ב ה, ח].

המונחים הדין ואינון באים בהקשר מסוים, כאשר המסורה מצרפת לפסוק הנדון את 'דומהו', היינו 'חברו' (במקרים שהובאו כאן: הפסוק המקביל בדברי הימים).

4.4.2 'הכא'

110 מס' בר' ז, ח: 'הכא וְכָל אֲשֶׁר רִמַּשׁ דק, דכל החיה [בר' ח, יט] כל רומַש'.
 110 מס' בר' ח, ה: 'הַעֲשִׂירִי, בְּעֶשְׂרֵי דְהַכָּא של'. הערה מקומית על הכתיב.
 110 מס' בר' י' טז: 'וסימן עממי דהכא הַיְבוּסִי הַאֲמָרִי הַגְּרַגְשִׁי; דַּחְתָּי [בר' י, יז] - העֲרָקִי הַסִּינִי; דְהַאֲרָדִי [בר' י, יח] - הַצְּמֵרִי הַחֲמַתִּי'.
 110 מס' בר' י' כג: 'וחול דהכא [שם] וחול דרב' ימ' [דה"א א, יז] - שלי'.
 110 מס' בר' י' כה: 'וילעבר ב' - ילד דהכא [שם] ילד דרב' ימ' [דה"א א, יט].
 90 מס' בר' טז, ה: 'בְּחִיקָךְ [ג' דק באור'] [] דהכא...'.
 20 מס' שם' טז, ב: 'וילוננו כל עדת דהכא - ויל[ינו כת]...'.
 10 מס' שם' כג, טו: 'דהכא [שם' כג, טו-יח] - כאשר צויתך, אל פני, לא תזבח, [עד בקר], כאל זה סימן; בתר' [שם' לד, יח-כה] אשר צויתך, [את פני], תשחט, לבקר], [] סימן'.
 10 מס' שם' כג, טו: 'וּרְאוּ ה' דק - את חג המצות דהכא...'.
 110 מס' שם' כה, י: 'ארוּן ודומ' בדי ודומ' שלחן [ודומ'] הבדים ודומ' הקרשים ודומ' המזבח דהכא [שם' כז, א] מזבח הקטרת מזבח העלה [דוּיקָהָל] - עֲצֵי שֵׁטִים'.
 10 מס' שם' כו, ד: 'תְּקַיְצֹנָה ב' של' ואינון במשכן - משכן דהכא [שם' כו, ד] ויעשו כל חכם לב דויקהל [שם' לו, יא].
 10 מס' שם' כו, י: 'תְּקַיְצֹנָה ב' חס' בע' - ועשית חמשים ללאת דהכא [שם' כו, י] ויעש ללאת דויקהל [שם' לו, יז] ותרוי ביריעות'.
 110 מס' שם' לב, טו: 'לַחַת דְּהַכָּא כּוֹלִי חַסִּי'. לשון לַחַת, הַלָּחַת באה ארבע פעמים בפס' טו-יט כאן, וכל ההיקריות כתיבן חסר.

110 מס' שם' לג, ט: 'עֲמוּד הָעֵצִים דְּהַכָּא ושל' [=ושלאחריו]. לשון פתיחה להמשך ההערה, המשווה את הפסוק הזה לפסוק שאחריו.

בסוף ספר ויקרא בא מקבץ הערות המזכירות 'הכא' לצד מילת הרמז לפסוק שעוסקים בו:

110 מס' וי' כז, ט: 'עֲקָרִיבוּ מִמֶּנָּה ב' הַכָּא וְאִם בַּהֲמָה [וי' כז, ט] וְאִם כָּל בַּהֲמָה [וי' כז, יא].¹⁹

110 מס' וי' כז, ט: 'יְהִי קֶדֶשׁ ג' הַכָּא וְאִם בַּהֲמָה...'.
 110 מס' וי' כז, י: 'הַכָּא - וְאִם הָמָר יָמִיר...'. מסורה משווה.
 110 מס' וי' כז, יא: 'דְּהַכָּא כָּל בְּהֵמָה'.

110 מס' וי' כז, יג: '...הַכָּא וְאִם גָּאל יִגְאַלְנָה...'.
 110 מס' וי' כז, יג: '...הַכָּא וְאִם הַמְקַד <י> ש...'.
 40 מס' במ' ד, ו: 'נַחֲתִינָה עֲלֵיו עַל ה' - הַכָּא...'.
 110 מס' במ' לה, כב: 'כָּל חַסִּי כּוֹל דְּהַכָּא = כָּל חַסִּי כּוֹלִי חַסִּי, כְּלוֹמֵר כָּל הַיְקָרְוִית הַחִיבָה בְּפִרְשָׁתָנוּ חֲסֻרוֹת (הַכְּתִיב הַמְלָא בָא חַמֵּשׁ פְּעָמִים בְּמַקְרָא).
 110 מס' במ' לו, ז: 'תִּסַּב דְּהַכָּא חַסִּי'. שתי ההיקריות בענייננו (במ' לו, ז, ט) כתיבן חסר, ואילו במקומות אחרים בתנ"ך הכתיב מלא (חב' ב, טז; מִשׁ' כו, יד).
 110 מס' דב' ב, א: 'וְנִפְגָּן ג' - הַכָּא וְנִסַּע [דב' ב, א] וְנַעֲבַר [דב' ב, ח] וְנַעַל [דב' ג, א].
 בכ"י ל"מ
 בר' א, יז: 'מִן הַכָּא וְעַד וַיְהִי מִקֶּץ אֲתָם כּוֹלִי חַסִּי; וַיְהִי מִקֶּץ מִסְרִין מְלִי'.
 שם' כ, ט: 'דְּהַכָּא... דַּלָּה הַדְּבָרִים...'.
 שם' כג, טו: 'וְרָאוּ ה' דק - את חג המצות דהכא... (וכן 100).
 שם' כג, כ: 'הַכְּנַתִּי דְּהַכָּא חַסִּי... וְשִׁא' מְלִי'.
 שם' כז, יז: 'חֶצֶר דְּהַכָּא וְחִבְרוּ דוּיקָהָל, וְלִפְאֵת צְפוֹן דְּהַכָּא וְחִבְרִי דוּיקָהָל... לִפְאֵת יַם דְּהַכָּא וְחִבְרִי דוּיקָהָל... דְּהַכָּא... דְּהַכָּא... וְדוּיקָהָל... דְּהַכָּא... וְדוּיקָהָל...'. מסורה משווה בין שתי פרשיות המשכן המקבילות.
 במ' א, כב: 'פְּקַדְיוֹ ו' וְחַסִּי - שְׁמַעוֹן דְּהַכָּא. כְּסַדְרֵי שְׁנֵי יִשְׁשַׁכְר וְזַבְלוֹן רְאוּבֵן...'.
 דב' י, יז: 'הַכָּא - אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים וְאַדְנֵי הָאֲדָנִים; הוֹדוּ [תה' קלו, ב, ג] - לְאַלְהֵי הָאֱלֹהִים לְאַדְנֵי הָאֲדָנִים'.
 בכתבי־יד בבליים של המקרא
 לקט הערות מספרי כתובים, על פי רשימות של פרופ' ייבין:
 אג' 11 דה"א ו, לט: '...וואלה מושבותם לטירותם דהכא - של דשל בע...'.
 19. בהערת המסורה הזאת ובהערות נוספות שנאמר בהן 'הכא' ייתכן שהמילה אינה שייכת לציון הפסוק שהיא באה בו אלא לכותרת הרשימה. המילה מציינת כי כל ההיקריות שיימנו בהערות המסורה המפרטת באות בפרשה אחת או בעניין אחד.

אג11 דה"א יז, טז: '...דשמואל הבאתני כת, דהכא הביאתני כת'.
אג12 דה"ב א, יד: 'וינחם [צ"ל: ויניחם] ב' דק בערי הרכב בערי הרכב. הלן והכא
[ט, כה; א, יד].'
אג13 דה"ב ו, לו: 'דהכא חטאנו העוינו והרשענו חהו סימ"'.
120ט, עמ' 127: 'דהכא'.

ברוב המקרים עומד דהכא בניגוד לפסוק דומה הנמצא במקום אחר במקרא, בין שהמסורה באה להשוות בין שני הפסוקים ובין שהיא כוללת את שני הפסוקים ברשימה של מסורה מפרטת. חיבור המסורה הבבלית הוא חיבור רצוף, וכל הערה משובצת בו במקום מסוים וקבוע. משום כך אפשר להתייחס לפסוק שההערה מובאת אליו. במסורה הטברנית, לעומת זאת, כל הערה עומדת בפני עצמה וניתן להעבירה למקום אחר, ועל כן כבר מלכתחילה היא מנוסחת באופן שאינו תלוי במקום כתיבתה. אם תימצא תיבת הכא במסורה הטברנית היא תהיה חשודה בהשפעה בבבלי. גם המונח הכא עצמו הוא בבלי (בארמית הארץ-ישראלית: כא).

5. השוואת דרכי ארגון החומר במסורה הבבלית ובמסורה הטברנית

לאחר שהבהרתי את עקרונות הסידור של המסורה הבבלית, יש מקום להשוואה בינה ובין המסורה הטברנית בדרכי ארגון החומר. במיוחד יש לבחון מחדש את המנגנון הטברני של 'מסורה קטנה' ו'מסורה גדולה'.

5.1 הכתיבה בטורים במצחפי טבריה ובמצחפי בכל
חלוקת העמוד לטורים בבבל שונה מזו של טבריה. כתבי-היד הבבליים של תורה ונביאים נכתבים בטור אחד או בשני טורים, וספרי הכתובים נכתבים בדרך כלל בטור אחד (מחולק לצלעות).²⁰ לעומת זאת כתבי-היד הטברניים של תורה ונביאים נכתבים בדרך כלל בשלושה טורים, ושל כתובים נכתבים בשני טורים. נראה שעיצוב הדף הטברני נעשה לצורך המסורה הקטנה: הכתיבה בטורים צרים מותרה מקום רב להערות המסורה הקטנה ומקלה על הזיהוי של המילה (המסומנת בעיגולית) שאליה שייכת כל הערה. בכתבי-היד הבבליים שבאה בהם 'מסורה קטנה', הערותיה נכתבות בין השורות בצמוד למילה הנדונה ולא בשולי הטור, ואין אפוא צורך לצמצם את רוחב הטורים.²¹

20. תיאור כתבי-היד הבבליים ראה אצל ייבין, עמ' 99-194.

21. גלצר (מלאכת הספר, עמ' 205-206) הציע לראות קשר בין מתווה שלוש העמודות בעמוד במצחפי המקרא (הטברניים) ובין ההלכה שלא יהיו ביריעת ספר תורה פחות משלושה 'דפים' (ירושלמי מגילה א, ט [עא ע"ד]; בבלי מנחות ל ע"א).

5.2 'מסורה קטנה' בבבלי

הערות המסורה הטברנית שבשולי מצחפי המקרא נחלקות להערות מסורה קטנה, הנרשמות בין טורי המקרא בלשון קצרה, ולהערות מסורה גדולה, הבאות בראש העמוד ובתחתיתו. הטיפוס הרגיל של ההערות הוא הערות של מניין (ובכללן גם המניין היחידאי 'ל'). הערות כאלה אינן מתייחסות לתיבה הבודדת אלא למקומה במסגרת המקרא כולו (או בספר מסוים). הערות המניין שבמסורה הקטנה באות בלא פירוט הפסוקים, ואילו במסורה הגדולה מצורף אליהן פירוט הפסוקים.²²
דרכה של המסורה הבבלית שונה: אין היא מביאה מניין בלא פירוט. אפילו בספרי כתובים, שבהם נוהגת לפעמים המסורה הבבלית לכתוב הערות מסורה קצרות בין השיטין של המקרא, בצמוד לתיבה הנדונה, לא מצאתי בשום מקום הערה המוסרת מניין בלא לפרט אותו. הערות המסורה הבבלית בכתבי-היד האלה, אפשר אפוא לכנותן 'מסורה קטנה' מצד צורת הכתיבה שלהן בצמוד לתיבות המקרא, וגם מצד זה שאין הן נזקקות לצטט את התיבה שהן דנות בה. אך מן הבחינה המהותית אין הן דומות להערות המסורה הקטנה הטברנית, שהרי המאפיין העיקרי של ההערות האלה – מניין בלא פירוט – אינו נמצא בהן.²³

5.3 המסורה הגדולה והמסורה הקטנה במסורה הטברנית

נחזור אל המערכת הטברנית של מסורה קטנה ומסורה גדולה. באופן פרדוקסלי דווקא המסורה הקטנה באה לתקן את המגבלות של המסורה הגדולה. המסורה הגדולה מוגבלת בהיקפה: בכל עמוד מוקצה לה מקום קבוע ומדוד. משנתמלא המקום הזה, שוב אין מקום להערות מסורה גדולה באותו העמוד. לעומת זאת, המסורה הקטנה היא למעשה בלתי מוגבלת, שהרי הערותיה קצרות ביותר, ובכל עמוד יכולות לבוא עשרות הערות. הערות של המסורה המונות י"ב או י"ז ואפילו צ"א פסוקים הן ארוכות ביותר, ועשויות לתפוס עמוד שלם. המסורה הקטנה מסתפקת בשתי אותיות!

22. יוצאות דופן הערות 'ל' והערות 'ב'. הראשונות אינן טעונות פירוט; בשניות יש צורך רק במראה מקום אחד, ועל כן הוא בא פעמים רבות בהערות המסורה הקטנה, לאחר המניין. למשל מ"ג-ד יר' ב, לד: 'על כל אלה – ב' ודע'. התיבה ודע רומזת לפסוק השני במקרא שהצירוף הנדון בא בו, קה' יא, ט. הערות 'ל' (ולעתים גם הערות 'ב') נאספות במסורה הגדולה בקבוצות, בצורת מסורה מצרפת.

23. לשם הדגמה, הנה כמה הערות מסורה בבבליות הרשומות בצמוד לתיבות המקרא: 'שאגתי – דק וחסי' (אג4 איוב ג, כד); 'יגרת – כול' חסי' (אג4 איוב ג, כה); 'ותלא – אלף בע' (אג4 איוב ד, ה); 'שערת – בשין כת' (אג4 איוב ד, טו); 'בלילו – חדא מילתא כול' (אג4 איוב ו, ה); 'חלמות – דק ושל' ודיגש' ובחית' (אג4 איוב ו, ו); 'אזר נא. ודומיה [איוב מ, ז] חסי' בע' (אג4 איוב לח, א); 'הבאת הלן ב' (אג4 איוב לח, טז); 'היקרות השנייה בסמוך, בפס' כב); 'זוחת – הלן ב' ושל' בוא' (אג4 דה"א ד, כ); 'השם בא פעמיים בפסוק. אף אחת מן ההערות אינה מוסרת מניין בלי לפרט אותו.

דעתם של המסרנים הבבליים הייתה, כנראה, כי אין תועלת במספר כשהוא בא בפני עצמו בלא פירוט, שהרי הקורא אינו יכול להסיק ממנו מהם הפסוקים הכלולים באותו מניין. לעומתם סברו בעלי המסורה הטברניים כי המניין מורה לקורא לחפש הערות מסורה גדולה ובהן פירוט הפסוקים. זאת ועוד, המניין שבמסורה הקטנה שומר על הערת המסורה הגדולה מפני טעויות ושיבושים העלולים ליפול בה. במקרים מסוימים יכול המעיין לשחזר את כוונת המסורה גם בלא פירוט של מסורה גדולה, בתנאי שהחומר כולו מחוור לו ורק בפרט אחד הוא מסתפק (כגון שהמסורה מוסרת על חמישה מלאים, והוא יודע בוודאות על ארבעה ומסתפק בחמישי).

על שיטות התיאור של המסורה הבבלית לעומת המסורה הטברנית ועל מעמדו של המניין בכל אחת מן המסורות ראה להלן בפרק השישי.

פרק רביעי

מונחי המסורה הבבלית

1. רשימה כוללת של מונחים

אביא כזה רשימה כוללת של מונחים הבאים במסורה הבבלית לתורה. לצד כל מונח מצוין מראה מקום אחד (לאו דווקא ההיקרות הראשונה), בין במונחים הבאים פעם אחת בלבד בין במונחים הבאים עשרות פעמים. צירפתי לרשימה כמה מונחים שמצאתי במסורה שבשולי קטעי מקרא בניקוד בבלי וכן בכ"י ל², אף שמקורות אלה לא נבדקו בדיקה שיטתית. ליד כל מונח שאין מקורו בחיבור המסורה הבבלית לתורה מצוין כתב-היד שהוא בא בו. לעתים הורחב הציטוט למשפט שלם, להבהרת ההקשר.

המונחים סודרו על פי עניינם. מובן כי מיון מעין זה אינו קל, ומן ההכרח שתהיה בו מידה של הכללה.

1.1 המקרא וחלקיו

חלקי המקרא

כל קריה (בר' ו, ד), שאר קראה (בר' ז, ח)

אוריתא (שמ' לג, ז), כולה אוריתא (בר' ח, יג), אור' (בר' ו, ד), נביי (שם), כתיבי (שם)

מקרא, מתניתא (שמ' כה, כה)¹

גם במקרא דם במשנה, מן דסבר במקרא נתחפק בגרוניה (דב' ד, לא)

ספרי המקרא²

בארמית: שפטי (בר' ו, יא), מלכי (בר' ו, יא), תרי עשרה (דב' ד, י), תלתא (בר' יט,

כח), תילתא (=תהילים; שמ' לג, ט), תלים (דב' ו, יז), תלין (בר' כב, יג), תילין

(ל² שמ' לד, יד), מגילתא (=מגילת אסתר; רשימה בסוף כ"י אגג72)

בעברית: קינות (אגג72), דברי ימים (במ' ד, כג)

* רשימות של מונחים בבליים ראה גם אצל קאלה, הטקסט הבבלי, עמ' 15; כאוור ולאנדר, עמ' 91-98; וייל, מסורה בבליית 1, עמ' 113-117; הנ"ל, מסורה בבליית 2, עמ' 102-104; ייבין, חוברת, עמ' 18-19.

1. ראה להלן בפרק הארבעה-עשר, סעיף 4.1.

2. על שמות ספרי המקרא ראה גם להלן בפרק השמיני, סעיף 1.2.